

Ruth Greif

Életrajz

Greif Ruth 72 éves, rövid ősz hajú asszony. Mindig azt a fülbevalót hordja, ami még a nagyanyjáé volt; családi örökség. Egy tömbház négyszobás lakásában él; egyedüli lakótársa egy kis kutya, akihez mindig németül beszél. A lakás az első perctől, ahogy belép az ember, magára vonja a figyelmet: minden egyes bútor és minden dísz valódi mestermű, minden darabnak külön története és értéke van. A falakon eredeti festmények, amelyek közül néhány a román nemzeti örökség része. A nappaliban egy 200 éves komód áll, kézzel festett Sèvres porcelán berakással, bronz szobrokkal, antik ezüst ékszertartókkal és egy szekreterrel, amely egy 19. századi, neves brassói orvosé, Fabriciuszé volt. Amikor Greif Ruth megjavíttatta, egy titkos fiókra is rábukkant, benne néhány recepttel, amit maga a doktor írt. Mindennél többre becsüli a művészetet és a régiségeket, és egész lénye a megalapozott kultúra és a jó ízlés nemes hangulatát árasztja, mellyel manapság olyan ritkán van alkalmunk találkozni.



Apai nagyapámat nem ismertem, de tudom, hogy Goldsteinnak hívták. Felesége Goldstein Rozália volt, az én nagyanyám, aki [Nagy]Szebenben született 1874-ben. Annyit tudok, hogy szegények voltak, és amikor én már a világon voltam, a nagyanyám [Nagy]Szebenben lakott, és az apám [Goldstein Béla] segítette. Egész életében háziasszony volt, nem kapott nyugdíjat.

Gyerekkoromban többször meglátogattam; egy régi, szegényes házban lakott, aminek egyetlen szobája, egy konyhája és egy fürdőszobája volt. Volt egy kis kertje is, hagymát, salátát és más zöldségeket termesztett benne. Azt hiszem, tyúkokat is tartott, de ennyi volt az egész. Nem viselt párkát. Az erdélyi zsidóasszonyok nemigen hordtak ilyesmit. Egyedül végezte a ház körüli munkákat, nem engedhette meg magának, hogy cselédet tartson. Nem volt kóser konyhája, és csak a nagyünnepeket tartotta meg: húsvétkor [Pészah] nem fogyasztott lisztes ételt vagy kenyeret, és elment a zsinagógába. Jom Kipur alkalmával böjtölt is. Nagyanyám a ház körüli munkával, a kerttel volt elfoglalva, de nem mondhatom, hogy jól emlékszem rá: nyolcéves koromban eljöttem [Nagy]Szebenből, és azután csak ritkán látogattam meg.

Nem volt alkalmam a nagyanyámmal tölteni az ünnepeket, de a Pészahot mindig az apám rokonságával töltöttük: Weiss Heinrich apám unokatestvére volt – az ő apja és az én Goldstein nagyapám testvérek voltak. Nagyon vallásos családjá volt, szerettem velük tölteni az ünnepeket: külön edényeik voltak a tejnek és a húsnak, és kóser volt a Pészahjuk, erre az ünnepre külön edényeik voltak. És soha nem volt disznóhús a konyhájukban [lásd: étkezési törvények]. A

családjukban mindig megtartották a péntek esti szertartást, gyertyát gyújtottak, bárheszt ettek, hagyományos kalácsot és csollentet libahússal. Először kezet mostak, aztán elmondták az imát. Pészahkor semmit nem ettek kenyérrel, de volt sütemény vagy más fogások, amik máceszlisztből készültek: máceszlisztből készült gombóc, főtt krumpli és tojás. Ennek a receptjét is tudom, a gombóc lehet édes is, sós is, attól függ, hogyan akarják sütni. Levesbe való nokedlit is készítettek máceszlisztből és tojásból [A pészahi húslevesbe készült maceszgaluska nem azonos a maceszgombóccal vagy knédlivel. Tojássárgáját kevernek el maceszliszttel és sóval, majd hozzákeverik a habbá vert fehérjét, és a forró levesbe beleszagatják a galuskát. – A szerk.]. A húsvéti ételekhez általában sok tojás kell. Heinrich [nagy]szebeni volt, de rég kiment Izraelbe, még 1949-ben.

[Nagy]Szeben akkoriban még nem volt olyan népes város, de gondolom, hogy sok zsidó volt, és onnan nem deportálták őket. Sok rokonom élt [Nagy]Szebenben, főleg az apám oldaláról, sok unokatestvére és nagybátyja élt ott, akik igen vallásosak voltak. Már nem tudom, melyikükkel milyen rokonságban álltunk, olyan régen volt, de mindnyájan apám oldaláról valók voltak.

Apámnak egy lánytestvére volt, Mutzel Margit (szül. Goldstein Margit), aki Csernovicban [Czernowitz] született, és háziasszony volt. Egy zsidóhoz ment férjhez, akit Mutzelnek hívtak; két lányuk született. A férje lengyel volt, de úgy tudom, Bukarestben tanult, és ott lett mérnök. Margit nénémel először Bukarestben éltek. A [II. világ]háború után, nem tudom, pontosan mikor, Lengyelországba költöztek, Wrocławba. A férj az ottani egyetem rektora lett. Emlékszem, mondták apámnak, hogy még a háború után is nagyon erős volt az antiszemitizmus Lengyelországban, és ezért ők mindig titkolták, hogy zsidók. Még a lányaik sem tudtak róla. Nem tudom, vallásosak voltak-e vagy sem. Margit Lengyelországban halt meg az 1980-as években.

Egy fiútestvérük is volt, Goldstein András, szintén csernovici születésű. Ő egyedülálló volt, és az 1990-es években halt meg. Tisztviselőként dolgozott. András [Nagy]Szebenben élt, és ott is halt meg.

Apám egyik unokatestvérét Goldstein Józsefnek, a másikat Goldstein Imrének hívták. Imrének volt egy fűszerboltja, amit a szüleivel közösen vezettek. Nem emlékszem, mi volt az apám nagybátyjának a neve, de a nagynénje tudom, hogy Paula volt. Mindkét unokafivér Brassóba költözött és tudom, hogy József egy optikai iskolában tanult, aztán nyitott egy kis üzletet a belvárosban.

Apám, Goldstein Béla 1906-ban született [Nagy]Szebenben. Magyar volt az anyanyelve, és érettségizett. Először egy kis dohányboltja volt, amit egyedül vitt, majd az anyám segítségével, miután megnősült.

Az anyai nagyanyám, Goldsmann Eszter valamikor az 1880-as években született Türkösön, annak a hét falunak egyikében, ami ma Szecseleváros [A Brassó vm.-ben lévő Hétfalusi járást tulajdonképpen hét, egymás mellett fekvő csángó község képezte, együttesen Hétfalunak nevezték őket: Bácsfalú, Csernátfalú, Hosszúfalú, Türkös, Tatrang, Purkerecz, Zajzon. A hét faluból négy – Bácsfalú, Csernátfalú, Hosszúfalú, Türkös – teljesen összeépült egymással, ezt a falukonglomerátumot nevezték Szecselevárosnak. Türkösnek magának 1891-ben 3300 fő (52% magyar és 47% román), 1910-ben 3200 fő lakosa volt. – A szerk.]. A férje, Goldsmann Bernard korán meghalt, mikor ő még fiatal volt, de soha nem ment újra férjhez. Amikor már én is éltem,

nagymamám Brassóban élt. Bérelt lakásban lakott, soha nem volt saját háza. Az udvart több más lakóval kellett megosztania, nem volt köztük zsidó; ennek ellenére nagyon nagyra becsülték. Keményen dolgozott: volt egy boltja, amit reggeltől késő estig nyitva tartott. Ugyanabban a házban lakott, ahol a bolt is volt; a boltból át lehetett menni a nappaliba, és volt még két külön bejáratú szobája. Volt konyhája és fürdőszobája is. Mindenféle finomságot árult a boltban, kolbászt és egyéb húsféléket, csokoládét, likőrt. És ő csinált mindent: ő foglalkozott a raktárral, a könyveléssel, a kiszolgálással; nagyon energikus és fürgé asszony volt, nem volt segítségére. Állattartásra, konyhakertre nem volt ideje, túlságosan lekötötte az üzlet. Amióta ismertem, sosem volt szabadságon, nem hagyhatta ott a boltot, nem akarta elveszíteni a vevőit.

Amikor 1940-ben [Nagy]Szebenből Brassóba költöztünk, egy darabig nála laktunk, ameddig lakást nem találtunk magunknak. Szerettem a nagyanyám mellett lenni a boltban; többnyire igen tele volt vevőkkel, mivel jó helyen volt, és jól ment az üzlet. Velem kicsit szigorúan bánt, emlékszem, félttem tőle, de ezzel együtt bámulatos asszony volt. Megvoltak a kedvenc finomságaim a boltban, a szebeni szalámi, aminek különleges zamata, íze volt és a tejcsokoládé. Azt hiszem, nagyanyám Magyarországról hozatta az árut, főleg a csokoládét. Persze a bolt nem volt kóser, árult disznóhúsból készült termékeket is.

Nagyanyám megtartotta a Hosszúnapot, Jom Kipur; ekkor böjtölt is. Pészahkor nem evett kenyeret tíz napig, csak máceszt [Pészahkor csak nyolc napig kell máceszt enni. – A szerk.], és a nagyünnepeken elment a zsinagógába. De nem tartotta a kóserséget, nehéz is lett volna az üzlet mellett. Péntek este azért mindig gyújtott gyertyát, és elmondta az áldást, szombaton pedig zárva tartotta a boltot [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. A szomszédaival jó viszonyban volt. Emlékszem, Purimkor hámántáskát sütött, és küldött belőle a keresztény szomszédoknak [A hámántáska vagy humentás kelt tésztából készült sült tészta. Négyzetesre vágott, majd félbe hajtott táskácskák, szilvalekvárral vagy cukros mákkal töltve. – A szerk.]. Előfordult, hogy velem küldte, és én szívesen mentem. Miután Brassóba költöztünk, sok időt töltöttem nála. A legionárius uralom alatt [lásd: legionárius mozgalom; Antonescu-rezsim] elvették tőle a házat és az üzletet, akkor a nagyanyám kibérelt a Lupeni utcában egy hatszobás házat, mindegyik szobának külön bejárata volt. Egy szobát megtartott magának, a többi kiadta, és ebből élt. Az 1970-es években halt meg, itt van eltemetve a brassói zsidó temetőben.

Anyámnak egy testvére volt, Klausner Erzsébet (szül. Goldsmann Erzsébet), aki 1907-ben született Szecelevárosban [Brassó vm.]. Egy zsidóhoz ment férjhez itt, Brassóban, Benzel Edmundhoz, aki egy faipari vállalat üzletvezetője volt. Vonatszerencsétlenségben halt meg. A nagynéném jó néhány év múlva újra férjhez ment, egy Klausner nevű zsidóhoz, akivel Bukarestbe költöztek, de nem lett gyerekük. Nem emlékszem, hogy a férfi mivel foglalkozott, de neki is volt egy korábbi házassága, és abból volt két gyereke. Amikor a legionáriusok hatalomra kerültek, a gyerekeit Nagyváradra küldte egy barátjához, abban a reményben, hogy ott nagyobb biztonságban lesznek. A két gyereket azonban Auschwitzba deportálták és ott veszték, a felesége pedig belebetegedett a bánatba és meghalt. Erzsébet néném Bukarestben halt meg 1995-ben, ott temették el a zsidó temetőben.

Édesanyám, Goldsmann Piroska 1909-ben született Türkös faluban, Brassó mellett. Ő is tudott magyarul, és volt érettségije. A szüleim házassága nem megszervezett házasság volt; tudom, hogyan történt, mert anyám elmondta. Apám anyja, Rozália nagyanyám, meghívta anyámat és a

testvérét, Erzsébetet [Nagy]Szebenbe. Rozália nagyanyám és Eszter nagyanyám ismerték egymást, tulajdonképpen jó unokatestvérek voltak – első unokatestvérek, a szüleik testvérek voltak, de nem tudom a nevüket –, és úgy tudom, tartották a kapcsolatot, amennyire csak lehetett, lévén, hogy más-más városban éltek. Szóval, Rozália nagyanyám meghívta a lányokat egy rövid nyaralásra, és azt hiszem, nála laktak. Anyám és a testvére két hetet töltött ott, így anyám megismerkedett az apámmal és a nővérével. Jó barátnők lettek Margittal, de ennyi volt az egész. De a [nagy]szebeni társaságban voltak más zsidó fiúk is, akik elhívták olykor sétálni anyámat ide-oda. Akkor apámnak már megvolt a dohányboltja, és ahogy mesélte, egy nap az ablakból meglátta anyámat, amint karon fogva sétál egy másik fiúval. Akkor hirtelen féltékeny lett, és elkezdett tetszeni neki anyám, már többnek látta, mint unokatestvérnek.

A mi bécsi történetünk a következő volt: apámnak, mielőtt megnősült, volt egy jó barátja, aki kiment Bécsbe, és nyitott egy bicikliműhelyt. Jól ment az üzlet, és hívta apámat is. Apám már eljegyezte anyámat, de azért elment. Egy év múlva visszajött, és feleségül vette anyámat. 1929-ben házasodtak össze a zsinagógában, rabbival [lásd: házasság, esküvői szertartás], és ketubájuk is volt. Utána együtt mentek Bécsbe. Én Bécsben születtem 1932-ben, és hároméves koromig éltünk ott. Apám üzlettársa volt annak a bicikliműhelyes barátjának – a nevére már nem emlékszem –, és néhány évig ott éltek. De végül csődbe mentek, és hála istennek, anyám és apám visszajött Romániába. Néhány évre rá aztán megkezdődött a háború, és a németek elfoglalták Ausztriát [lásd: Anschluss]. Semmire sem emlékszem az akkori Bécsből, még túl kicsi voltam. De hat évvel ezelőtt, 1998-ban elutaztam Bécsbe, látni akartam a várost, ahol születtem és a helyeket, amikről az anyám mesélt. Fölkerestem az ottani zsidó hitközséget, elmentem a schönbrunni kastélyba [A császári család palotája és nyári tartózkodási helye. – A szerk.] és a katedrálisba.

A szüleim egymás között magyarul beszéltek, de velem csak németül. De azért én el-elcsíptem a magyar szavakat, amikor ők egymással beszélgettek. Végül egész jól beszéltem németül is.

A szüleim egyenesen [Nagy]Szebenbe jöttek, ahol volt egy dohányboltjuk. A bolt nem ott volt, ahol laktunk, hanem [Nagy]Szeben főterén béreltük egy házban: egy helyiség volt, és volt egy kis raktárhelyiség hátul. A szüleim szolgálták ki a vevőket, nem volt alkalmazottjuk. Árultak cigarettát, bélyeget, szivart, pipát és dohányt kis kartondobozban. Apám nem dohányzott, de anyám igen, különösen miután Brassóba költöztünk, mindegyre rágyújtott egy-egy cigarettára. A bolt csak két háztömbnyire volt a lakásunktól, ami a Brukenthal utcában volt, a város központjában. Ezt is béreltük, a második emeleten laktunk: két szobánk, konyhánk és fürdőszobánk volt, víz és villany bevezetve. Emlékszem, a nappaliban perzsaszőnyegünk volt, de a lakásban készen vásárolt bútor volt, nem volt semmi különleges. Volt udvarunk is, de anyám nem kertészkedett: a kert a szomszédokkal közös volt. A szomszédok románok voltak, és volt néhány szász is, azt hiszem. Jól egyeztünk a szomszédokkal, de barátság nem volt köztünk. Erre nem volt idő, de csak azért nem, mert a szüleim sokat dolgoztak. Amíg [Nagy]Szebenben laktunk, nem emlékszem, hogy a szüleim egyszer is elmentek volna szabadságra. Nem engedhették meg maguknak, hogy otthagyják a boltot, senkire nem bízhatták volna, nem volt alkalmazottjuk. Akkoriban az emberek így gondolkodtak: előbb a munka, aztán a szórakozás. És én sem voltam vakációzni vagy táborozni soha. Akkoriban még nem voltak nyári gyermektáborok. Mikor akadt egy kis szabadidejük, a szüleim színházba jártak, de nem tudom, hogy bálókba jártak-e. Az ünnepeket a rokonokkal töltöttük – ők voltak a barátaink.

Volt egy szász cselédünk, aki a házat és a konyhát rendben tartotta. Katinak hívták. Nagydarab asszony volt, mindig nagy, hosszú fodros szoknyában és fodros blúzban járt, és vastagtalpú fekete cipőben. Akkoriban ilyet viseltek a szász nők. Kati rám is vigyázott, mert a szüleimet erősen lefoglalta a dohánybolt. (Arra is emlékszem, hogy német óvodába jártam, de már nem tudom, hogy milyen volt.) Katival nagyokat sétáltunk, a piacra is magával vitt. A piac nagyon tiszta és rendezett volt, mindent standokról árultak. Általában szász parasztok jártak be oda, és ők a mai napig nagyon tiszták, becsületesek és rendesek. Anyám is, Kati is főzött, de nem tartottuk a kórságot; talán még disznóhúst is ettünk.

Volt otthon könyvtárunk. Anyám sok regényt olvasott, apám pedig a lexikonokat, a nehéz filozófiai könyveket kedvelte. Minden este, mielőtt lefeküdt, egy halom könyvet tett az éjjeliszekrényére, én meg mindig azzal hecceltem, hogy „Az összest el akarod olvasni még ma este?”. Olyankor azt válaszolta: „Nem, de mindegyikből olvasok valamit.” Mindketten németül olvastak. Vallásos könyveink is voltak; megvolt a Szidur héberül, román és német fordítással, a Hagada Pészahra. A szüleim újságokat is járattak, például az „Universul”-t, egyedül erre emlékszem [Az „Universul” (Világ) volt az első napilap, először 1884-ben jelent meg, jobboldali irányultságú volt. – A szerk.]. Apám semmilyen politikai pártnak nem volt tagja, de tudom, hogy szociáldemokrata meggyőződésű volt, nem kommunista; anyám viszont egyáltalán nem politizált. Ami az olvasást illeti, engem sosem kellett nyaggatniuk. Szenvedélyesen olvastam magam is. Akár a takaró alatt is, elemlámpával. Ezek az anyám könyvei voltak, amiket nem lett volna szabad még abban a korban olvasnom, mert egy magamfajta lánynak kissé túlságosan szókimondóak voltak!

A szüleim nem voltak nagyon vallásosak: apámnak nem volt pájesze, anyám nem viselt parókát. De a nagyünnepeket mindketten megtartották. Péntek esténként anyám gyertyát gyújtott, és elmondta az áldást, vacsorára pedig bárheszt is ettünk. Apám minden szombaton elment a zsinagógába, a minjához, és mindketten próbálták megtartani a Sábátot. Azt hiszem, volt olyan, hogy az apám péntek este is elment a zsinagógába. A minjánra minden alkalommal elment. Szombatonként az üzlet zárva volt, és anyám igyekezett nem dolgozni. Anyám és én csak a nagyünnepeken mentünk a templomba. Akkoriban a nőknek nem kellett járniuk, csak a nagyobb ünnepeken. A szombatokat és vasárnapokat nem kellett otthon töltnem, számomra nem volt különleges program. A szüleim beszéltek nekem a vallásról és a hagyományról – többnyire anyám; ő szeretett ilyesmikről olvasni. Mesélt nekem a történelmünkről, az egyiptomi kivonulásról, Mózesről, Ádámról és Éváról, Ábrahámról, az első zsidókról. Apám is elég vallásos volt, és megesett, hogy szombatonként beszélt nekem a történelemről, a Tóráról, a hagyományokról és ilyesmikről.

Hanukakor kaptam hanukaajándékot, és a hitközségnél töltöttem a napot a társaimmal. Ilyenkor tenderlivel [lásd: denderli] játszottunk. Szükszokor [lásd: Szukot] is elmentünk a zsinagógába, de apám soha nem épített szukát. Kedvenc ünnepem a húsvét [Pészah] volt. Ekkor az egész család az asztal köré gyűlt, és apám felolvasott a Hagadából. Rendszerint én dugtam el az afikóment vagy valamelyik fiatalabb barátunk – mert mindig voltak nálunk barátok is –, és mindig a legkisebbnek kell eldugnia az afikóment. A széderestet apám vezette, és persze neki kellett megkeresnie az afikóment, majd kellett gondosodnia arról, hogy megkapjam az ajándékot. De amikor az apám egész családja összegyűlt, akkor a legidősebb vezette a széderestet, és az, úgy tudom, az apám nagybátyja volt. A szüleim mindig böjtöltek Jom Kipurkor és én magam is, bár még csak gyerek voltam: előbb csak 10 óráig, majd 12-ig, végül egész nap. Azt hiszem, tizenkét éves koromban már

egész nap böjtöltem.

A [nagy]szebeni zsidó hitközség kicsi volt; nem tudom megmondani, hány zsidó tartozott oda, de tudom, hogy a hitközségi irodák, a zsidó iskola és a templom mind egy udvaron volt, a vasútállomás mellett. A [nagy]szebeni zsidók nagy része kereskedő volt vagy üzlettulajdonos. Az összes ottani rokonomnak üzlete volt. Voltak orvosok és ékszerészek is, mint a barátnőm szülei, de nem sokan. Egyetlen zsinagóga volt, de voltak közhivatalnokok is, mint a sakterek vagy a háhámok [Háhám (hákhám) (héber, 'bölcs') – a rabbi viselte ezt a címet a szefárd közösségekben. – A szerk.]. Volt egy héder is, de az csak fiúknak. A hitközségnek volt egy zsidó elemi iskolája is, lányok és fiúk számára egyaránt. A városban mindenfelé laktak zsidók, de azt hiszem, legtöbbször a zsinagóga közelében: az apám rokonai, az unokatestvérei, a fivére és a nővére a családjukkal, mind ott laktak.

Amikor [Nagy]Szebenben laktunk, az anyagi helyzetünk elég jó volt, közepes, de nem éltünk szegénységben. Emlékszem, első osztályos koromban skarlátos lettem, és otthon kellett ülnöm. Nem fektettek be a kórházba, mivel ez ragályos betegség. Akkoriban még nem volt penicillin, csak a háború után fedezték fel [A penicillin tömeggyártása 1940-ben kezdődött meg az Egyesült Államokban. – A szerk.], így a szüleim mandarinnal és narancssal kezeltek, emlékszem, a konyhánk tele volt gyümölcsös kosarakkal: a C-vitamin segített.

Kiskoromban anyám este nyolckor ágyba dugott, reggel nyolckor pedig felköltött. Emiatt azt képzeltem, hogy este nyolckor megáll a nap, az óra is, és reggel nyolckor újra elindul! Arra is emlékszem, hogy volt egy Springer Rose-Marie nevű barátnőm, aki velünk szemben lakott, együtt nőttünk fel. Azt hiszem, két évvel idősebb volt nálam. Az édesanyja orvosnő volt, az édesapja ékszerész. Mindig együtt játszottunk, vagy a mi udvarunkon, vagy az övéken; szerettünk a város közepén lévő parkban is sétálni, ahol szép fasorok voltak. Rose-Marie [Nagy]Szebenben maradt, és zsidó iskolába járt.

[Nagy]Szebenben nem szembesültem az antiszemitizmussal, talán azért, mert zsidó elemibe jártam. Ugyanazokat a tantárgyakat tanították ott, mint bármelyik állami iskolában; tudom, hogy mindig gond volt a hely, két osztályt, az elsőt és a másodikat összevonták egy terembe. Itt az elemiben a tanítónk egy Káin nevű zsidó volt. Nagyon vallásos volt, soha nem jött fedetlen fővel az osztályba, mindig kipát hordott. A vallásórát is ő tartotta: megtanította az ábécét, hogy hogyan kell a héber imádságokat olvasni, dolgokat az Ótestamentumból, de arra már nem emlékszem, milyen gyakran volt vallásóránk. Én rendszerint jobban kedveltem az irodalmat, mint a számtant. Amikor elemis voltam, valaki – az anyám vagy Kati – mindig értem jött órák után. De egyszer elkéstek, hát úgy döntöttem, egyedül megyek haza. Ehelyett azonban eltévedtem, és úgy egy órával később érkeztem haza. Otthon anyám jól helybenhagyott; már mindenhol keresett.

Nem emlékszem, hogy részt vettem volna az iskolával a május elsejei parádékon vagy a király napján [május 10-én]. Csernovicban [akkor: Cernăuți] például szokás volt az ilyesmi. A férjem mesélte, hogy ő őr volt, „strajer” románul, vagyis strázsa, és látta Károly királyt [lásd: II. Károly román király]. Nem hiszem, hogy a zsidó iskolákban lett volna ilyesmi.

Nem tudom, miért költöztünk Brassóba. Akkor jöttünk ide, amikor a második elemet kezdtem, 1940-ben. Apám itt egy Juhász nevű magyarral társulva csinált egy fogászati anyag-lerakatot. Papíron ez az üzlettársa volt a lerakat tulajdonosa [lásd: stróman], és ő bonyolította le az összes utazást,

mivel a zsidóknak nem volt szabad vonatra ülniük [lásd: zsidótörvények Romániában].

A városban egy rendes állami iskolába íratlak, az Agrişelor utcában. Akkortájt a torna volt az egyik hobbim. A tanárom Farkas Borbála volt, zsidó. Budapesten tanult ritmikus tornát, nagyon tehetséges volt. Otthon tartotta az órákat, több lány is járt hozzá. Akkor még elemista voltam. Arra is emlékszem, hogy jó néhány éven át naplót vezettem, még miután férjhez mentem is; volt egy kulcsa, nekem pedig volt időm írni bele.

Amikor az állami iskolába jártam, volt egy zsidó barátnőm, Graunfelds Juditnak hívták. Egy utcában laktunk, de az iskolától ő lakott távolabb, és mindig ő jött értem, hogy együtt menjünk. Egy osztályba jártunk, egyidősek voltunk. Az utunk egy német fiú középiskola előtt vezetett el, és valahányszor arra jártunk, a fiúk lejöttek és megütöttek, vagy „bűdös zsidónak” neveztek. A német fiúk mindkettőnket többször is elcsépeltek. Tudták, hogy zsidók vagyunk, lehet, hogy látták, merre megyünk; mi kisiskolás lányok voltunk, ők pedig középiskolások, de ez sosem tartotta vissza őket. Egyiküket láttam később, felnőtt korában; úgy tett, mintha nem ismerne meg. A tanárok nem avatkoztak bele. A szüleim tudtak ezekről a verésekről, de nem tehettek semmit; abban az időben örültünk, ha ennyivel megúsztuk. Persze egyedül ezzel a zsidó lánykával barátkoztam. Ő gazdag családból származott. Az egyik nővére Feiler Dezsőhöz ment feleségül, aki a hitközség elnöke volt. Emlékszem, Feiler Dezső nővérének volt egy szoknyafodrozó műhelye, ami nagyon jól ment. Végül mind kimentek Izraelbe.

Emlékszem, Judittal jókat csatangoltunk, olyan kalandos módra. Egyszer elmentünk a röptérre, ahol ma a vasútállomás van, csak hogy lássuk a repülőket, bár tudtuk jól, hogy nem szabadna: két kislány, magukban – veszélyes volt; át kellett jussunk két vasútvonalon is, de mi kalandra vágytunk! Judit nagyon kikapott az édesanyjától, amikor hazament; szigorú anyja volt, a fakanál nyelvél verte!

1940-ben, amikor hatalomra kerültek a legionáriusok, engem kivágtak az iskolából [lásd: zsidótörvények Romániában]. A tanító bejött az osztályba, az egész osztály előtt hangosan a nevemen szólított, nekem pedig össze kellett pakolnom, és el kellett jönnöm. Juditot is kidobták. Így végül a zsidó ipari középiskolába kellett mennem, ami egy magánházban működött, négy elemi és nyolc felső osztálya volt. Egy idő után onnan el kellett költöznünk, egy másik magánházba. Judit is ebbe az iskolába jött át. Az osztálytársaim között volt Guth István is [Guth István a brassói zsidó hitközség alelnöke, a Centropa vele is készített interjút. – A szerk.]

Az antiszemitizmus a legionáriusok hatalomra jutásával egy időben kezdődött el, de emlékszem olyan beszélgetésekre is otthon, amik Hitler hatalomra jutásáról szóltak, vagy az osztrák Anschlussról. A rádióban hallgattuk a híreket, a BBC-n; még mindig a fülemben cseng Hitler harsány hangja. A szüleim nagyon örültek, hogy eljöttek Bécsből, mert különben addigra már Németországban lettek volna. Minket is érintettek a zsidóellenes törvények: engem kitettek az iskolából, apám pedig csak egy másik üzlettárral folytathatta a vállalkozását. Brassóban nem voltak deportálások, de le kellett adnunk a rádióinkat, és minden zsidó családnak át kellett adnia egy új lepedőt, ingeket, mindenféle ruhaneműt és pénzt is, azt hiszem, a rezsimnek. Mindezt a rendőrpáncsnokságon kellett átadnunk.

Emlékszem, a BBC-n hallottunk a deportálásokról, azt hiszem, 1943-ban vagy 1944-ben. Félelemben éltünk, emlékszem. Egyszer egy legionárius konvoj haladt el a házunk előtt, nagy zajt

csapva, motorbiciklikkel és autókkal; ahogy anyám kinézett az ablakon, és meglátta az egyenruhájukat – a legionáriusok fekete bőrkabátot és zöld nadrágot viseltek –, azonnal leoltotta a villanyt, és elbújtunk. A legionáriusok általában tudták, hogy hol laknak a zsidók Brassóban, és anyám nem akart semmit kockáztatni, mert erővel bejöhettek volna az ember házába. Közvetlen incidens nem történt a családunkkal; de elszenvedtük mindazokat a megszorításokat, amiket az összes brassói zsidónak el kellett szenvednie: a legtöbb üzletbe nem volt szabad bemennünk reggel 10 óra előtt, a zsidó üzleteket arra kötelezték, hogy kiírják: „Zsidó üzlet”, hogy az emberek ne menjenek oda. A nagyanyámnak is ki kellett tennie ezt a feliratot az üzletére, és persze azután már nem ment olyan jól; az emberek nem akartak zsidó üzletből vásárolni, mert féltek a következményektől. Végül – az időpontra és a részletekre már nem emlékszem – elvették nagyanyámtól az üzletet a házzal együtt, mert zsidó volt. A szász boltokon ez a felirat állt: „Der Eintritt von Juden und Hunden ist unerwünscht” [‘Zsidók és kutyák belépése nem kívánatos’]. És a zsidóknak nem volt szabad például csoportosan sétálni az utcán. És négy személy már csoportnak számított. Mindezeket a korlátozásokat el kellett szenvednünk, de nem mondhatom, hogy éhezünk volna, mert az apámnak megvolt a fogászati irodája a magyar üzlettárral együtt, aki az utazással járó dolgokat végezte. Hogy nemcsak munkatáborok, hanem haláltáborok is voltak, azt csak a háború után tudtuk meg, amikor a zsidók közül néhányan hazajöttek. Általában nagyon vonakodva meséltek arról, hogy mi történt velük, de végül is így tudtuk meg.

A szüleimmel utazgattunk, emlékszem, hogy voltunk Szovátán, Kolozsváron; volt egy régi autónk, egy BMW, azzal mentünk. Akkor az apámnak már megvolt a fogászati irodája. Emlékszem egy majálisra – egy falusi ünnep volt –, ahová a szüleimmel mentünk, autóval, és mivel nagyon régi volt, elromlott, és több óránkba telt az a félórás kirándulás. Ezeket az ünnepségeket ott tartották, ahol ma a szomszédos Racadău van. Akkoriban nem volt más, csak szabad terület. Gyerekkoromban volt egy kisvonat is, vagy inkább villamos, ami Brassó, Racadău és a Szecselét alkotó hét falu között közlekedett. És a szüleimmel gyakran kijártunk, vendéglőben ettünk, általában az Aróban [Népszerű szálloda és vendéglő volt Brassó központjában – A szerk.], akkor volt pénzünk, nem volt olyan nagy szó, mint ma, különösen az államosítás előtt.

1943-ban elváltak a szüleim. Emlékszem, amikor a válás még nem volt végleges, Deutsch rabbi eljött hozzánk, hogy megpróbálja elsimítani a dolgokat, ahogyan ez szokott lenni, amikor egy zsidó pár szét akar válni [lásd: válás]; de semmire nem jutott. A válási ok az volt, hogy anyám beleszeretett apám magyar üzlettársába, Juhász Józsefben. Anyám még fiatal volt – én tizenkét-tizenhárom éves lehettem –, és válni akart. A válás után anyám hozzám ment, és nekem anyámmal kellett laknom. Néhány évre rá, mivel náluk is gondok voltak, ők is elváltak; a férje elhagyta anyámat, és kiment Németországba. Azután anyám nővérként dolgozott, hogy el tudja tartani magát.

1945-ben apám is újra megházasodott, egy fiatal brassói zsidó nőt vett el, Rosenberg Margitot, aki várandós is lett. Tizenhat évvel volt fiatalabb apámnál. De apám megbetegedett, nagyon magas volt a vérnyomása; üzleti ügyben [Nagy]Szebenben volt, amikor hirtelen felugrott a vérnyomása, agyvérzést kapott, és meghalt, mielőtt kórházba került volna. Így halt meg [Nagy]Szebenben, 1946-ban, és ott temették el, az ottani zsidó temetőben. [Nagy]Szebenben nem volt rabbi, de volt minján; nem emlékszem, ki mondta a kádist, talán apám egyik unokatestvére, aki ott volt a temetésen, vagy valaki a hitközségből. És aznap, amikor meghalt, a felesége megszülte Benjámin nevű fiát. A felesége nagyon megtört, nagyon-nagyon szerette apámat. Szegény családból

származott: az apja órás volt, de nem volt üzlete, otthon dolgozott; volt még egy lánytestvére és az anyja, akiket el kellett tartania. Így Margit munkásként kellett hogy dolgozzon egy szövőgyárban itt, Brassóban.

Apám keményebb volt velem, de a halála után anyám még nála is szigorúbbá vált – gondolom, így próbálta őt valamennyire helyettesíteni. És nemcsak kiskoromban volt ilyen, hanem még középiskolás koromban is. Például nem mehettem este 9-től moziba, még akkor sem, ha a barátaimmal vagy az osztálytársaimmal akartam menni: korán haza kellett érnem. Csak akkor engedett 9-től moziba, amikor már eljegyzett a férjem, és még akkor is az ablakban várt rám. Emlékszem, egyszer – menyasszony létemre – meg is csapott, már nem tudom, miért. Mindenesetre nagyon szigorú volt.

Miután a szüleim elváltak, a két család nem volt éppen baráti viszonyban, nem jártunk össze, csak Benjámint hozták hozzánk. De anyám nagyon szerette a kisfiút, nagyon csendes gyerek volt, és sokban hasonlított apámra. Benjámint tulajdonképpen nálunk nevelkedett négyéves koráig, egyre gyakrabban hoztam át hozzánk: mindig nálunk volt, mi etettük, mi vettünk neki ruhát. Megengedhettük magunknak, hiszen még mindig megvolt a fogászati iroda, ami Juhászra maradt, ugyanis ő volt apám üzlettársa. Margit keményen dolgozott, és nehezen tudta mindnyájukat – a szüleit, a testvérét és egy kisbabát – eltartani. Aztán 1949-ben alijázott a családjával, az első között volt, aki elment; akkoriban a kivándorlók még csak hajóval tudtak menni. Anyám szerette volna, ha Benjámint itt hagyja, hogy majd mi taníttatjuk és vigyázunk rá, majdnem sikerült is meggyőznie. De végül Margit, aki még mindig szerette apámat, még a halála után is, nem akart megválni a fiától. Így mind elmentek.

Holonban telepedtek le, ami akkoriban inkább csak falu volt. Bét Olimban töltöttek két évet, az újonnan érkezetteket itt telepítették le. Egy barakkban laktak, onnan aztán sikerült egy házba költözniük, Holon szélén. A hátsó udvarukon csak homok volt, semmi egyéb. Margit írogatott nekem, sanyarú volt az életük, egyszer arra kért, küldjünk egy pár cipőt Benjáminnak, mert neki nincs pénze, hogy vegyen. Még éheztek is; volt, hogy krumplit kellett lopjanak a mezőről, hogy legyen valami ennivalójuk. Egyik napról a másikra éltek. Sok-sok év után újból férjhez ment, egy csehszlovákiai zsidóhoz, és született egy kislányuk. A neve nem jut eszembe, csak egyszer jártam náluk, amikor először voltam Izraelben, 1973-ban.

Az elemi a zsidó középiskolában fejeztem be (aminek tehát volt elemije is és középiskolája is), aztán ott tanultam még egy évet, 1943/44-ben, első gimnazistaként. Amikor vége lett a második világháborúnak, a „Principessa Elena” [Ilona hercegnő] középiskolában tanultam tovább. Akkoriban anyámnak és az új férjének megvolt még a iroda, azt hiszem, és el akartak költözni Bukarestbe. Juhásznak volt egy bukaresti barátja és üzlettársa, akinek szintén volt ilyen fogászati anyag-irodája, és azt szerette volna, ha Bukarestbe költözünk. Hát anyám beíratott a Soazi Mangaru középiskolába, Bukarestben. Nagyon hasonlított a Notre Dame-hoz [Feltehetően a Notre Dame de Sion rendről van szó, amelynek Magyarországon és máshol is voltak leányiskolái. – A szerk.], még internátusa is volt. Anyám és a második férje nem költözött végül Bukarestbe, ott laktak addig, ameddig én ott tanultam, de én az internátusban laktam, nem velük, mivel nem voltak letelepedve. (Nem tudom, mi történt, de végül nem költöztették át az irodájukat Bukarestbe.) Itt tanultam meg franciául, nem volt szabad románul beszélni, és elvárták, hogy az ember már ismerje valamennyire a francia nyelvet, mielőtt odamegy. Az én esetemben ez megvolt, mert

amikor Brassóban voltam a középiskolában, francia magánórákra jártam, tehát már beszéltem valamennyire. Angol- és énekóra is jártam. Egy évig tanultam énekelni egy énekesnőtől, Baci asszonytól. Szolmizálni tanultam, különböző operettáriákat, és elég kellemes hangom volt. Zongorázni is tanultam egy zsidó zongoratanárnőtől, Weiss Ilonától. Volt egy pianínó ottthon, tehát volt, ahol gyakoroljak, de középiskolás koromban abbahagytam. A középiskolában nem volt zsidó tagozat. Az Ilona Hercegnő középiskolába jártam [kb. 1944 és 1947 között], aztán két évet jártam a Soazi Mangaruba, Bukarestben, utána pedig visszajöttem Brassóba, az Ilona Hercegnő középiskolába, és itt érettségiztem 1947-ben. [Valószínűleg valamivel később érettségizett, 1950 körül. Greif Ruth nem emlékszik tisztán az évszámokra. – A szerk.]

A háború után, Brassóban ismét jártam hittanra Deutsch rabbihoz. A hittan a hitközség székházában volt, hetente két óra. Ezek az iskolai kötelező vallásórák voltak, de mivel mi zsidók voltunk, minket a rabbi tanított. A rabbi rendezett valamit az egyik lánycsoportnak, én is köztük voltam, konfirmálásnak hívták, ahogy a reformátusoknál is van. Ez pontosan a bár micvó [a lányoknak a bat micvó] megfelelője, de nem tudom, miért, konfirmálásként emlegette mindenki. Egy csoport különböző korú lány voltunk, a szertartás a zsinagógában zajlott a rabbival; arra az alkalomra mindegyikünknek tudnia kellett egy imát héberül.

A brassói kultúrházban Purim-bálokat is rendezett a DZSSZ [Demokrata Zsidó Szövetség] [lásd: zsidó érdek-képviselői szervezetek a második világháború után Romániában] vagy a brassói cionista szervezetek, például a Gordonia vagy a Hanoár [lásd: Hanoár Hacioni Romániában]. A bálteremből kivitték az összes széket, és ott tartották a bált. Én először tizenöt évesen vettem részt a Purim-bálon, 1947-ben; ezek mindig nagyon elegánsak voltak, és általában a felnőtteknek szóltak. Anyám varratott nekem egy ruhát szürkés, tarka taft anyagból, amit akkoriban nagyon nehéz volt beszerezni. Hátul nagy dekoltázs volt, emlékszem, akkor viseltem életemben először ilyet.

Közvetlenül a háború után egy cionista szervezetben is jelen voltam, de nem tudok rá visszaemlékezni, hogy a Gordoniáé vagy a Hanoaré volt-e – azt hiszem, mindkettőé. Mindenesetre minden nap, iskola után ott voltunk, pingpongoztunk vagy hagyományos zsidó táncokat táncoltunk, mint például a Julala; ez sokban hasonlít a román körtáncra, a hórara. Nagy körben táncoltuk, két lépést kellett jobbra, egyet balra tenni, utána fel kellett emelni a lábunkat; a kör közepén állt egy fiú, aki a táncosok közül kiválasztott egy lányt, és együtt táncoltak közepén, aztán a lány maradt ott egyedül, és választott párnak egy fiút és így tovább. Részt vettem néhány órán is, amit a slíach tartott: a zsidó történelemről, vallásról, Palesztinába való alijázásról volt szó, mert akkor még nem létezett Izrael. Gyerek voltam még, amikor Izrael megszületett, 1947-ben, de örültem neki [lásd: Izrael állam megalakulása]. Mi, zsidók, akiknek soha nem volt semmink, végül magunkénak mondhattunk egy országot. Hallottuk a híreket róla a BBC-n – annak idején ezt a rádióadót hallgattuk. Egy idő után a cionista szervezeteket betiltották, úgy az 1940-es évek végén.

A dolgok nem fordultak jobbra a kommunizmus ideje alatt sem: Sztálin és Gheorghe Gheorghiu-Dej alatt a szüleim attól féltek, nehogy elkapják őket, hogy külföldi rádióadót hallgatnak, mert ez is tilos volt. Rose-Marie, a [nagy]szombeni gyerekkori barátnőm apja sokat szenvedett, amikor a kommunisták hatalomra kerültek, mert aranyat és arany érméket találtak a boltjában – ékszerész volt –, és börtönbe csukták. Ez Gheorghe Gheorghiu-Dej idejében történt; már nem tudom pontosan, honnan tudtam meg ezt, de tartottuk a kapcsolatot Rose-Marie-val, akkoriban nagyon

szoros kapcsolatban álltunk egymással, és a zsidó körökben amúgy is gyorsan terjedtek a hírek.

Amikor tizenöt-tizenhat éves lettem, anyám megengedte, hogy a barátokkal vagy fiúkkal járkáljak, csak hogy nem engedett este 9-nél tovább. Kissé koraérett voltam ebből a szempontból, de nem abban az értelemben, ahogy ezt manapság értik. Amikor tizenhárom éves voltam, udvarolt nekem egy tizennégy éves fiú. Ő volt ez első igazi, nagy szerelmem, persze plátói, és éveken át tartott, addig, ameddig ő Kolozsvárra nem ment egyetemre. Fleischernek hívták, a legszebb fiú volt a városban, és minden lány bele volt bolondulva. Szakítottunk, amikor elment – akkor tizennyolc vagy tizenkilenc éves volt – de jó barátok maradtunk, írogatott nekem, a szülei pedig násznagyok voltak az esküvőmön.

A férjemet, Greif Károly Ionelt Brassóban ismertem meg, a társasági körökben, mielőtt egyetemre mentem volna. Ő csernovici zsidó volt, idősebb nálam, 1923-ban született. Két egyetemet végzett: nyelveket tanult – hat vagy hét nyelvet beszélt –, és egy belgiumi egyetem levelező kémia tagozatát is elvégezte. Elég híres volt a nőügyeiről, de velem kedves volt, gyakran vitt színházba, úriemberként viselkedett, és azzal viccelődött, hogyha nagy leszek, elvesz feleségül.

Kolozsváron jártam az orvosi egyetemre, hat évig, 1952-től 1959-ig. Csak a szünidőkben jöttem haza, szóval nem töltöttem sok időt anyámmal. Az államosítás után már nem volt olyan jó az anyagi helyzetem, a családomnak kellett eltartania, fizetnie az ellátásomat Kolozsváron és a könyveimet. Az egyetemi évek alatt annyira zsúfolt volt az órarendem, hogy még élni is alig maradt időm: reggel előadások, délután gyakorlatok, de arra azért szakítottam időt, hogy hetente kétszer, háromszor elmenjek az operába. Volt egy kérőm, egy kolozsvári zsidó operaénekes, egy bariton; tíz évvel idősebb volt nálam, de hozzánőttem; az apámra emlékeztetett, Vida Viktornak hívták. A házasságom után is jó barátok maradtunk, eljött Brassóba, hogy meglátogasson. Végül kiment Németországba, ott volt egy nővére. Házán is volt a kolozsvári zsidó hitközségnél, és nem élt bohém életet, ahogy a többi művész. Nagyon vigyázott a hangjára. A háború idején sokat szenvedett, deportálták, és több égési sebbel a kezén tért haza.

Más kapcsolatom a zsidó hitközséggel nem volt Kolozsváron, de az évfolyamtársaim közül többen voltunk zsidók, és szinte hetente buliztunk; beszélgettünk, táncoltunk és ettünk, főleg, hogy sokan közülük kolozsváriak voltak, és otthon laktak. Azt hiszem, azokban az években a baráti köröm kizárólag zsidókból állt, sokan voltunk, ott volt Rose-Marie, a barátnőm és sokan mások. Nem volt előre kitervelt dolog, de azt hiszem, minket több minden összekötött. Nem érzékeltem zsidóellenes hangulatot az egyetemen, de féltünk a Securitatétól. Rose-Marie-nak voltak gondjai vele és a kommunizmussal. Nagyon jól tanult, mégis háromszor próbált bejutni a kolozsvári orvosi egyetemre, és nem sikerült neki, csak azért, mert az apját börtönbe csukták. Dossziéja volt, és a származása nem volt „egészséges”. A kommunizmus alatt az összes kulákot, a kulákok gyerekeit és a földbirtokosok gyerekeit mind rossz származásúnak könyvelték el [lásd: kulákok Romániában]. Rose-Marie még egyetemista volt, amikor férjhez ment – mert végül felvették a kolozsvári orvosi egyetemre, miután negyedszer próbálkozott –, és alijázni akartak a férjével. Akkor nem volt szabad az országból ékszer kivinni, csak egy hét grammos jegygyűrűt. A férje megpróbált valakivel ékszer küldeni Izraelbe, de azt a személy elkapták, és a Rose-Marie férje egy évet börtönben ült emiatt. Utána mindketten kimentek.

Az én családom is alijázni akart; apám cionista volt, de túl korán meghalt, mielőtt még lehetősége lett volna rá. De anyámmal leadtuk a papírokat a kivándorláshoz. Én diák voltam még, és állandó

félelemben éltem, mert ha kiderült, hogy valaki kivándorlásra készül, azt rögtön kitették az egyetemről, és én nem akartam elveszíteni. Kockázatos volt, nem úgy, mint ma, hogy az ember biztosan tudja, hogy mikor fog menni. A válasz lehetett igen is, nem is, de én végleg elveszíthettem volna az egyetemet. Egy évfolyamtársammal megtörtént ez, mert kiderült, hogy leadta a papírjait a kivándorláshoz. A beleegyezés éveken keresztül váratott magára, már felkészültünk az indulásra, eladogattunk ezt-azt a lakásból, de még mindig semmi.

Mialatt Kolozsváron voltam, csak a szünidőkben láttam Károlyt. Közben ő eljegyzett valaki mást, de aztán nem lett belőle semmi. A végén egymásba szerettünk, és 1959-ben összeházasodtunk, épp az államvizsgám előtt. Abban az évben csak polgárilag esküdtünk meg, mivel a férjem nagyon rátarti volt, és azt mondta, őt csak rabbi esketheti meg, nem pedig egy háhám. De később megvolt a vallásos esküvőnk is [lásd: házasság, esküvői szertartás], amikor a férjem váratlanul megtudta, hogy Moses Rosen rabbi Brassó Pojánán van. Utánament, és rávette, hogy adjon minket össze vallásosan, ő pedig megtette. Brassóban Károly először egy laboratóriumban dolgozott, kísérleteket végzett.

Hogy nem zsidóval házasodjam meg, ez soha nem merült fel bennem, és biztos vagyok benne, hogy a szüleim sem hagyták volna jóvá. De román fiúk soha nem is udvaroltak nekem, egy kivételével talán, de az nem volt komoly. És úgy gondolom, a hagyomány jó valamire; a házasságban annyi gond lehet, hogy egy vallási vitára már a legkevésbé sincs szükség.

Az apósomat Greif Leónak, anyósomat Greif Amáliának hívták. Az apósomnak – egy üzlettárrsal együtt – volt egy etilkloroform gyára Csernovicban. Igen szorgalmas ember volt; például tíz évig nem vett ki szabadságot, annyira lefoglalta a gyár, csak a feleségét és a fiát küldte el Vatra Dorneire [Gyógyfürdőtelep a Besztercei hegységben, Szucsáva megye. – A szerk.] vagy Karlsbadba, Csehszlovákiába. Ő és a családja sokat szenvedett a második világháború alatt, de volt egy kis szerencsájük is, mert az oroszoknak kellett a gyár, ezért őt és a családját csak a csernovici gettóba vitték, nem pedig Transzniszfriába [A gyárat nyilván államosították, amikor Csernovic 1940-ben a Szovjetunióhoz került. A csernovici gettót azonban nem a szovjet hatóságok állították föl, hanem a román hatóságok, 1941 októberében, és ez után indult meg a deportálás is Transzniszfriába. Lásd részletesen: Csernovic/ Czernowitz/ Cernăuți/ Csernovci. – A szerk.]. Amikor a németek jöttek, ismét bajba került. Ahányszor egy németet lelőttek, a hatóságok túszul ejtettek egy fontos embert Csernovicban. Őt a házából vitték ki úgy, ahogy volt, a feleségének csak arra volt ideje, hogy egy pokrócot utánadobjon az erkélyről, ahogy vitték. Nagyon kétségbe voltak esve. Sok idő eltelt azután, hogy elvitték, és senki sem tudta, merre van. Amikor visszajött, arra kényszerítették, hogy elköltözzön a házából, és mindent otthagyjon, és más családokkal együtt lakjon egy nyomorúságos házban. Emiatt jöttek Romániába, amint tudtak, 1946-ban. Amikor apósoméék Csernovicból Romániába költöztek, tudták, hogy államosítás lesz, így minden pénzüket egy dologba fektették: vásároltak egy régi házat, lakókkal együtt.

Apósom – egyebek között – kitalált egy pálinkareceptet, ami nagy meglepetést okozott nekem egy nap (2000-ben): Brassóban sétálok az egyik főutcán, és egy elegáns, ízléses bár, a „Fesztivál 39” előtt meglátom egy táblán az ő aláírását: Greif Leó. A pálinkát annak idején a laboratóriumában állította elő és adta el, amikor még dolgozott. Ezer közül is felismerem, hát bementem, és beszéltem a tulajdonossal. Úgy tűnt, hogy ingyen mér egy-egy adagot a Greif Leó pálinkából mindenkinek, aki bejött a bárjába. Kérte, hogy adjak neki valamit Greif Leótól, ha van. Adtam neki

néhány régi iratot. Ez a bár ma is megvan, tele van régi képekkel, és Greif Leó fényképeit is megmutatják, ha kéri az ember.

Az apósom és anyósom szülei nagyon gazdagok voltak; az anyósom családjának Csernovic központjában volt háza, huszonhét szobával és egy üzlethelyiséggel lent. Az anyósom és a fivére örökölték. Az apósom családjának Ploscán volt birtoka, volt 250 hektár erdőjük, lovaik voltak és egy nagy uradalom. Tavaly [2003-ban] hoztak egy olyan törvényt, hogy a román állam kárpótlást ad a veszteségeikért, és én leadtam a papírokat; minden irat megvan abból az időből, apósoméknak mindig gondjuk volt a papírokra.

Amikor 1959-ben befejeztem az egyetemet, volt egy szociális jegy, amit hozzáadtak az összes többi jegyhez. Nekem sem volt megfelelő a származásom, mivel a szüleimnek üzlete volt. Emiatt volt rólam dosszié, és nem választhattam munkahelyet ott, ahol szerettem volna, bár igazából választhattam volna, mert nagyon jó jegyeim voltak. De mivel a szociális jegyem 4-es volt, és ezt hozzáadták a 9 egész valamennyihez – nem emlékszem már –, hatévi tanulmányi eredményeimhez és az államvizsgálomhoz, nem választhattam azt a helyet, amit szerettem volna. Valamelyik moldvai faluba helyeztek ki, fogalmam sincs róla, hová, mert sosem voltam ott. Akkor már férjnél voltam, és csak azok választhatták meg a várost, akik várandósok voltak, és jó jegyük volt, de nekem nem ilyen volt. A férjem azt mondta, ha nem kapom meg Brassót, akkor nem megyek oda, ahová küldenek. De akkoriban nem lehetett csak úgy elutasítani, amit felkínáltak. A választási lehetőségek között nem szerepelt az, hogy ne dolgozzam. Ha máshol akartam dolgozni, a moldvai főorvosnak (ahová kihelyeztek) – ő is zsidó volt, Merler – kellett először elengednie. A férjem odament és megkérte, de először elutasította; azt mondta, hogy először is, mivel ő is zsidó, túl nyilvánvaló lenne, másodsorban pedig nem játszhatta meg, hogy nincsen rá szüksége, amikor szüksége volt orvosokra. Nem emlékszem, hogy végül hogyan oldotta meg a kérdést a férjem, de elrendeződött. A férjem, aki nagyon jól értesült volt, talált nekem egy ápolónői állást Brassó Pojánán [Brassó Pojana elsőrendű síközpont Romániában, Brassótól 12 km-re. – A szerk.]. A férjemnek akkoriban eléggé magas pozíciója volt, a Kölcsönös Segítség Segélyalap elnöke volt itt, Brassóban. Minden orvosnak szüksége volt kölcsönre, és a férjem adott kölcsönöket, de cserébe megengedhette magának, hogy szívességeket kérjen. A tartományi főorvossal nagyon jó barátságban volt [Abban az időben Brassó nem megye, hanem tartomány volt. Lásd: területi átszervezés Romániában 1952-ben. – A szerk.], és a férjem szólt neki, hogy nyújtson be kérvényt, hogy orvosra van szükség Brassó Pojánán. Így kerültem én oda. Nyitott nekem egy rendelőt, az ONT-n keresztül [„Oficiul National de Turism”, (Nemzeti Turisztikai Hivatal)]. Ekkor kezdtek külföldiek jönni az országba, és az a tény, hogy több nyelvet beszéltem, előnyt jelentett. Szóval a férjem megegyezett az ONT-vel Bukarestben, és én egy éven keresztül Brassó Pojánára ingáztam. Orvoscént dolgoztam, de papíron csak ápolónő voltam.

Aztán a férjemnek egy másik barátja, a bodi főorvos kért orvost Bodra [Bod Brassótól mintegy 10 km-re lévő település. – A szerk.], valószínűleg azért, mert nem volt orvosuk. A férjem kórházba vitt, és azt mondta, három hónapos terhes vagyok – pedig akkor még egyáltalán nem voltam az! –, és egyenesen Burghilea miniszterhez ment [az akkori egészségügyi miniszter] Bukarestbe az orvosi igazolással és a kérvénnyel, hogy Bodon szükség van orvosra. Később a férjem elmesélte, hogyan történt a találkozás. Kopogott az ajtón, kinyitotta, tett egy nagy lépést a jobb lábával, és azt mondta a miniszternek: „Miniszter elvtárs, jobb lábbal jöttem be. Remélem, meg tudja oldani a problémámat!” A hangulat azonnal oldott lett, és a férjem a jóváhagyással tért haza. Így lettem

gyakornok orvos Bodon, ahol egy évet dolgoztam. Azután még két évet dolgoztam Halchiuban [16 km-re Brassótól], utána vizsgáztam, és végre bekerültem városi orvosnak, Brassóba.

Miután összeházasodtunk, a férjemmel és a szüleivel együtt beköltöztünk egy kétszobás lakásba: az egyik szoba a miénk volt, a másik az övék. A lányom, Beatrice ide született 1961-ben, és kezdtünk nagyon zsúfoltan lenni. Aztán 1974-ben vagy 1975-ben megjelent az OCRPP [Állami szervezet, amely a városi lakások elosztásával foglalkozott. – A szerk.], és lehetett lakást venni, de csak azoknak, akiknek még nem volt. Hát el akartuk adni azt a régi házat [Azt tehát, amelybe a férj szülei a háború után a pénzüket fektették. – A szerk.], de nagyon nehéz volt, mert több szobája volt, mindenik szobában más-más család élt; végül eladtuk, de az új tulajdonos mindegyik lakónak külön-külön lelépést kellett fizessen. Aztán kaptuk ezt a lakást, ahol ma is élek.

A lányomat zsidónak neveltem, persze. Minden pénteken gyertyát gyújtottam, és héberül elmondtam az áldást, ezt fejből tudtam. És minden nagyünnepet megtartottunk, böjtöltünk Jom Kipurkor, Pészahkor nem ettünk kenyeret; a kóserséget viszont nem tartottuk. A széderestét apósom vezette, majd miután 1966-ban meghalt, a férjem. A férjem beszélt jiddisül, és tökéletesen tudott olvasni héberül – és meg is értette. Tudom, hogy tanult hébert, de nem tudom, hogy héderben-e vagy jesivában. Mindenesetre nálunk az összes ünnep nagyon hosszú volt, mert a férjem ragaszkodott ahhoz, hogy mi meg is értsük, ezért először elmondta az imákat héberül, majd le is fordította nekünk. Purim ünnepén elmentünk a zsinagógába, Szukotkor is és Hanukakor is, de nem mentünk minden szombaton. Nekünk nem volt veszélyes, a mi pozíciónk nem számított magasnak, és nem voltunk tagjai a kommunista pártnak. A kommunizmus idején soha nem volt gondom a zsidó mivoltom miatt, és soha nem kellett rejtegessem, sem én, sem a lányom. És aki azt mondja, hogy nem voltunk szabadok vallási szempontból, az hazudik. Persze azok a zsidók, akik vezető állásban voltak, vagy párttagok voltak, vigyáztak arra, hogy ne lássák őket a zsinagógában, nem akarták elveszteni az állásukat. De a többi brassói zsidó mehetett, az ünnepeken, bármikor, ez nem jelentett problémát. És a baráti körünkben zsidók és románok egyaránt voltak, nem számított.

Végül is felhagytam a kivándorlás gondolatával. A férjem semmiképpen nem akart elmenni; akkoriban az volt a szabály, hogy hetven kilónyi ruhát lehetett vinni, és semmi egyebet, neki pedig sok értékes dolga volt, amiket nem akart feladni. Amikor összeházasodtunk, aláírtam egy papírt, hogy felhagyok a kivándorlási szándékkal. A férjem ragaszkodott ehhez, ő sosem akart kivándorolni. De ha akartuk volna, újra megtehetjük volna, hogy leadjuk a papírokat. Anyám ellenben végül megkapta a jóváhagyást 1965-ben vagy 1966-ban, és elment Izraelbe, de nem úgy, hogy ott is maradjon. Azért ment Izraelbe, hogy hazahozzon néhány értéktárgyat, amiket 1964-65-ben sikerült kiküldenie olyan zsidókkal, akik korábban elmentek, és akiknek meg kellett volna őrizniük az ékszereket addig, míg anyám utánuk nem megy. Ez persze kockázatot jelentett; ha megtalálják az ékszereket, elvették volna tőlük, és elvesztek volna. De anyám vállalta a kockázatot, mert tudta, hogy elmegy, és ha itthon hagyja ezeket, úgyis odavesznek; szóval elküldött néhány briliáns és más drágaköves ékszert azokkal a zsidókkal, akik Bécsbe mentek, néhányat meg azokkal, akik Izraelbe mentek. Azok az emberek a Transilvánia hajóval utaztak, de anyám már repülővel ment. Körülbelül nyolc hónapot töltött Izraelben, de nem sok mindent hozott vissza, mert azok az emberek úgy tettek, mintha nem adott volna oda nekik semmit. Azt hiszem, csak pár dolgot hozott haza mindabból, amit elküldött. Bécsben azonban – repülővel ment Izraelbe, és repülővel is jött, és hazafele a repülő leszállt Bécsben – visszakapta az ékszereit azoktól, akiknek

odaadta. Hazajött az ékszerekkel, és megtartotta őket. Nem adta el: csak akkor tett volna így, ha Izraelben maradtunk volna. Annak idején ez törvénytelen volt persze, de anyám úgy gondolta, megéri a kockázatot, mert ha új életet kezdünk Izraelben, majd szükségünk lesz a pénzre.

Nem voltam párttag, de középiskolás koromban tagja kellett legyek az UTM-nek [„Uniunea Tineretului Muncitoresc” (Ifjúmunkás Szövetség)], és később, az egyetemen tagja voltam egy diákszövetségnek, ebből lett később az UTC [„Uniunea Tinerilor Comuniști” (Ifjú Kommunisták Egyesülete)]. De amikor dolgozni kezdtem, már házas voltam, és a férjem nem engedte, hogy belépjek a pártba. Ő sem volt tag; volt egy jó barátja, egy magyar orvos, aki igen aktív párttag volt, és ez a barátja szeretne volna, ha én is belépek. De a férjem nagyon határozottan kijelentette: „Eddig s ne tovább! Nem akar és nem is fog!” A férjemnek vezető beosztása volt, harminc évig vezette az Orvosok Kölcsönös Segítség Segélyalapját, és az Orvosszakszervezet alelnöke volt, és meg tudta oldani, hogy ne legyen párttag. Nyíltan kijelentette, hogy a szülei földbirtokosok és kulákok voltak, és nem akar csak azért belépni, hogy később kirúgják. Tehát nem lettem párttag, de azért részt kellett vennem az augusztus huszonharmadiki [1944-ben Románia ezen a napon ugrott ki a háborúból. – A szerk.] felvonulásokon, a május elsején, a november hetedik ünnepségen [A Nagy Októberi Szocialista Forradalom Napja. – A szerk.].

A kormányhoz ellenségesen viszonyultunk, de nem nyíltan, féltünk a következményektől. Amikor barátok voltak nálunk, rátettünk egy párnát a telefonra [Greif asszony ott arra utal, hogy mint oly sokan, ő is arra gyanakodott, hogy a Securitate lehallgatja a telefonokat. – A szerk.]. Mindenki mindenkire gyanakodott, Isten bocsássa meg, de három barát közül egy a Securitate besúgója volt. A gyanakvás még rosszabb volt, mert nem tudtuk, hogy kitől kell tartanunk. De persze, nagyon szűk körben azért mondtunk ceaușescus vicceket; gyakorlatilag ezeken a vicceken, a BBC-n és a Szabad Európán éltünk!

A kommunista rezsim alatt a legnagyobb fájdalmam az volt, hogy nem utazhattam. Persze a férjemmel végiglátogattuk a szocialista országokat, de még többet szeretnénk volna. És még egy szocialista országba is problémás volt elutazni – nem a pénz miatt, két fizetés folyt be, és egy bőven elég volt egy kéthetes kiruccanásra –, de egy vagon papírt kellett kitölteni, egész dossziékat, igazán, csak hogy elmelessen az ember egy egyszerű kirándulásra. Önéletrajzot kellett írjunk, le kellett írjuk, milyen rokonaink vannak odakint, mikor mentek ki, le kellett írjuk, hogy ki marad itthon az országban a családjából és így tovább. Meg akartak győződni arról, hogy nem maradunk kint. A fűtésihiány miatt is szenvedtünk, a melegvíz-szolgáltatás korlátozott volt, és az egész család ott tolongott a konyhában, hogy a gáztűzhelynél melegedhessen. De ami igaz, igaz, éhségtől vagy élelemhiány miatt nem szenvedtem. Mint orvos, különböző intézményeknél időszakos ellenőrzéseket kellett tegyek, és azok az emberek havonta kellett hozzá az egészségügyi könyvüket. Már ismertem őket, így csak elküldték a könyvüket, hogy aláírjam. Ezért nem kellett nekem soha sorban állni a zöldséges üzletben, ismertem a személyzetet. Ugyanezért tudtam húst venni a vendéglőben, máshol pedig nemigen lehetett húst kapni. Néhány páciensem egy-egy doboz Kentet adott, ezeket én hússal cseréltem a hentesnél. Így működött a feketepiac.

A levelezés gondot jelentett a kommunizmusban. Amikor Kolozsváron egyetemista voltam, nem tudtam levelet küldeni az öcsémnek Izraelbe. Meg sem próbáltam, hisz amikor a postán látták a borítékon, hogy Izraelbe vagy az Egyesült Államokba vagy valamelyik másik országba szölt, kibontották, és hívták a Securitatét. Sztálin alatt ilyen rossz volt, miután Sztálin meghalt [1953-

ban] és Hruscsov került hatalomra [Nyikita Szergejevics Hruscsovna, aki 1953–1964 között volt az SZKP KB első titkára, fontos szerepe volt a személyi kultusz következményeinek fölszámolásában. – A szerk.], akkor javult a helyzet, ami azt jelentette, hogy írhattál, de nem lehattál biztos benne, hogy eljut-e a címzetthez! Velem is megtörtént.

Volt némi nem kívánt kapcsolatunk a Securitatével a kommunizmus idején. Mikor Beatrice leérettségizett 1973-ban, elment egy kirándulásra Izraelbe, és egy fiú, akivel ott megismerkedett, egy húsvétkor meglátogatott minket. Persze tudtuk, hogy nem szabad nálunk laknia [lásd: külföldiek beutazása Romániába], ezért szállodában lakott. Eljött hozzánk széderestén, amit a férjem vezetett, együtt ünnepeltünk, de egyszer csak elkezdett zuhogni az eső, a fiú fáradt volt, és végül nálunk aludt, és csak másnap reggel ment vissza a szállodába. Abban az időben minden recepciós és minden szobalány – mint aki leginkább képes volt rajta tartani a szemét a külföldieken – a Securitate besúgója volt, és minden szállodának volt egy securitate tiszteje. A recepciós nyilván szólt a tisztnak, hogy az egyik vendég nem aludt a szállodában aznap éjjel, és szegény fiút – már nem emlékszem a nevére – kihallgatta a tiszt, ő pedig elmondta az igazat, hogy nagyon esett az eső, és ott kellett aludjon a barátainál. Azután a fiú felhívta a férjemet, és elmondta, mi történt. A férjem rögtön telefonált a kórházi Securitate-tisztnak, aki ismerőse volt, és megmagyarázta az egész helyzetet. Eléggé megijedtem, attól féltem, hogy majd jönnek, és házkutatást tartanak nálunk, hát összepakoltam az összes szappanomat, amiket a betegeimtől kaptam ajándékba, beletettem egy bőröndbe, és elrejtettem a szomszédoknál [lásd: hétköznapi luxusok a szocializmus idején]. Ki tudja, mit gondoltak volna, ha még külföldi terméket is találnak a házukban. De szerencsére ennyivel véget is ért a dolog.

Amikor elkezdődtek az izraeli háborúk, aggódtam; elsősorban Benjámin öcsémért – aki három évig katona volt, és harcolt a hatnapos háborúban –, de apám unokatestvéreiért is [lásd: hatnapos háború; 1973-as arab-izraeli háború]. 1973-ban látogattam el Izraelbe és Benjáminéhez. Sajnos egyedül mentem, a férjem nélkül; Brassóból csak két ember mehetett külföldre abban az évben, én voltam az egyik. Sok engedélyt kellett beszereznem, és a férjemnek is sok protekcióra volt szüksége ahhoz, hogy elmehessek. Akkorra Benjámin már felnőtt férfi volt, fogtechnikus; nős is volt már, és a felesége akkor várta az első gyereküket. Utána még háromszor jártam náluk, és ők is voltak itt. Megnézhettem Jeruzsálemet, már felszabadították, és Betlehemet is. Mindent megnéztem, amit csak tudtam. A férjemnek volt egy unokatestvére ott, aki a haifai finomító igazgatója volt. Volt autója és jó tehetsége ahhoz, hogy körbehordozza az embert, és mindent megmutogasson. Láttam Izrael északi részét, eljutottam egészen Libanon határáig, és a gyerekkori barátnőmet, Rose-Marie-t is meglátogattam, aki Jeruzsálemben volt orvos. Ma is jó barátnők vagyunk.

Anyám 1988-ban halt meg Brassóban, az itteni zsidó temetőbe temették. 1988-ban már nem volt rabbink, de elhívtunk egy házánt Bukarestből. Azt hiszem, valaki a hitközségből mondta a kádist. Amikor anyósom halt meg, elhoztuk Neumann rabbit Temesvárról. Persze meg kellett fizessük, nem mehetett a rabbi sem minden temetésre az egész országban, de a férjem ragaszkodott hozzá, hogy az édesanyját rabbi temesse.

A lányom Jászvásárra ment nyelveket tanulni. Be kellett lépjen az UTC-be, mert kitűnő tanuló volt, és nem tudta elkerülni a belépést. A férjem mindig viccelődött vele, úgy nevezte, hogy „a család egyetlen UTC-tagja!”. 1987-ben feleségül ment egy román férfihoz, Median Danhoz, aki építész. A

lányuk, Daniela 1988-ban született. A férjemnek nagy fájdalmat okozott Beatrice házassága; zsidóhoz szerette volna férjhez adni, ez volt a családukban a hagyomány. És amikor Beatrice várandós lett, nem lehetett tovább halogatni a születendő gyermek vallása feletti vitát. Dan szülei is nagyon vallásos emberek, keresztény ortodoxok, és hosszas fontolgatások után abban egyeztünk meg, hogyha fiú lesz, keresztény lesz, ha pedig lány, akkor zsidó. El sem tudom mondani, mennyit rágódott ezen a férjem; az alatt a kilenc hónap alatt végig imádkozott, és tíz kilót fogyott. Később elmondta, sehogy sem tudta megérteni, hogyan születhetett volna zsidó anyának más gyereke, mint zsidó! A hagyomány nagyon fontos volt neki.

A lányom megtartja a nagyobb ünnepeket, de pénteken csak akkor gyújt gyertyát, amikor eszébe jut, és nem ünnepli a Jom Kipur-t. Daniela azonban már vallásosabb, és inkább részt vesz a hitközség életében. Már háromszor volt Szarvason, és szívesen tanul a szokásokról és a vallásról [Szarvas – kéthetes zsidó tábor, amit évente megrendeznek Szarvason, Magyarországon. Alapítója a Lauder Alapítvány, és szívesen látnak zsidó tizenéveseket szerte a világból: Európából, az Egyesült Államokból, Etiópiából, Izraelből stb. Főként a zsidó hagyományörzésre összpontosít. – A szerk.]. A lányom karácsonyfát is díszít karácsonykor, szóval többé-kevésbé mindkét vallást tartják.

Amikor kitört a [romániai] forradalom 1989-ben, a férjemmel voltam otthon, a Hanukára készülődtünk, hogy induljunk a zsinagógába. A rádióban hallottuk, hogy mi történt Temesváron – hogy diákok és mások is tüntettek a Kommunista Párt ellen –, de a munkahelyen még nem beszélgettünk erről, nem lehetett tudni, hogy mi lesz a dolgok lefolyása, és hogy ki fülel. Egy temesvári egyetemista, aki a mi házukban lakott, hazajött, és elmesélte, hogy mi történik, mesélt az öldöklésekről [Több diákot letartóztattak, másokat megvertek, volt, akit a forradalmárok és a hatóságok első összecsapásaikor meg is lőttek. – A szerk.], arról, hogy hogyan tartóztatták le a diákokat. Maga is alig tudott hazajönni vonattal. Szóval mi a forrásból ismertük valamelyest, hogy mi zajlik, hogy a forradalom végre kitört, és hogy nemcsak egy csapat huligánról van szó, ahogy a hatóságok állították. A munkámból hazafele jövet, a buszon tudtam meg két idős hölgy beszélgetéséből, hogy már áterjedt az ország többi részére is; a hölgyek a bukaresti balkonjelenetet taglalták és azt, hogy hogyan szakították meg a tévéközvetítést [1989. december 21-én a bukaresti Központi Bizottság épületének erkélyén Ceaușescu sikertelenül próbálta lecsillapítani a tüntetésre összegyűlt százezres tömeget. Lövések hallatszottak a távolból, kitört a pánik, és megszakad a televízióban sugárzott élő közvetítés, és helyette egy korábbi hasonló gyűlés bejátszását láthatták országszerte. Ekkortól számítják a forradalom kitörését Bukarestben. – A szerk.]. Mi még mindig el akartunk indulni a Hanukára, de az ablakon kinézve, láttuk, hogy a buszokat leállították, és munkástömegek özönlött a város központjába, a pártszékházak fele. Fegyverek torkolattüzét is láttuk, ahogy a közelünkben lőttek, de most őszintén azt hiszem, hogy nem tudták, kire lőnek. Megriadt emberek lőttek rá más ártatlanokra. Sok civil kezébe adtak fegyvert abban az időben, és nem is tudták, kivel harcolnak, olyan sok baleset történt.

Úgy gondolom, jobbra fordult az élet 1989 után, most bárhova be tud menni az ember, mert nem kell mindenért sorban állni. De nekünk a kommunizmus alatt sem ment rosszul a sorunk: jó fizetést kaptunk, éjszakai ügyeleket vállaltam harminc éven át, és azt jól fizették, és sokat tudtunk félretenni, mert az utazáson kívül semmi nem volt, amire költeni lehetett volna. A forradalom végén 700 000 lej megtakarított pénzünk volt, ami óriási összeg volt akkor. A férjem rögtön azon gondolkodott, hogyan fektessük be. A saját csernovici tapasztalatából tudta, hogy a pénz elértéktelenedik, és idővel csak egy kötés hagymára lesz elég. Hát elkezdtünk vásárolni: aranyat

vettünk – jöttek az oroszok arany ékszerekkel –, kézi készítésű szőnyeget, amit manapság nagyon nehezen lehet kapni, ha még egyáltalán lehet, a lányunknak vettünk egy négyszobás lakást, bundákat, és még mindig volt pénzünk.

1994-ben meghalt a férjem, itt van eltemetve a zsidó temetőben. Volt minján a temetésén, és a hitközségből mondta valaki a kádist. A szüleim és a férjem halála után sivat tartottam [lásd: gyász, süve], mindegyikük után hét napot. A hitközségnek van egy hosszú, fekete, kétülékes zsámolya azok számára, akiknek sivat kellett tartaniuk. És első nap, amikor kimentem, megkerültem az épületet. Megtartom a jahrzeitot a szüleim és a férjem után, és elmegyek a minjánra imádkozni.

A férjem után a 118-as törvény alapján kapom a járadékot, mert őt deportálták. [1990-ben a román parlament törvényt fogadott el a politikai okok miatt üldözött személyek kárpótlására. A törvény többféle kárpótlást ítél meg minden olyan személynek, akit 1940. szeptember 6. – 1945. március 6. között Románia területén a hatóságok származása miatt üldöztek. Ezek közé tartozik többek között az évjáradék, a tömegközlekedési eszközökön való ingyenes utazás, az adómentesség, bizonyos illetékek alóli mentesség stb. – A szerk.]. Ez azt jelenti, hogy ingyenes busz- és vonatjegy jár nekem, bizonyos adómentesség és ilyenek. Most a hitközségnél dolgozom, a hitközség orvosa vagyok tizenkét vagy tizenhárom éve, 1992-ben, a nyugdíjazásom előtt egy évvel kezdtem itt dolgozni. Hetente kétszer rendelek itt, sok betegünk van, akinek szüksége van a segítségünkre, de nem tudnak járni, ezért kijárok lakásokra is. Szombatoként nem szoktam zsinagógába menni, csak ha jahrzeit van a férjem vagy a szüleim után.

A lányom családjával gyakran találkozom, meglátogat ő is és Daniela is. Nagyünnepeken általában a templomban találkozunk, ahol az ünnepi vacsorák és szertartások folynak.